

महाराष्ट्र शासन

क्र. वासो -३/०६१५ /प्र. क्र.२३
पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था (WSSO)
पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग
सिडको भवन, दक्षिण कक्ष
बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४
दिनांक :१७/०६/२०१५

प्रति,
मुख्य कार्यकारी अधिकारी,
जिल्हा परिषद,सर्व.

विषय : हागणदारीमुक्त ग्रामपंचायतीची व्याख्या करणेबाबत.
संदर्भ : १. स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणच्या मार्गदर्शक सूचना (मुद्दा क्र. ४.१)
२. S-11011/3/2015 - SBM, दिनांक ९ जून २०१५ चे पेयजल व स्वच्छता
मंत्रालयाचे पत्र.

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) या कार्यक्रमांतर्गत २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत राज्य हागणदारीमुक्त करावयाचे आहे. केंद्र सरकारच्या पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाने "हागणदारीमुक्त ग्रामपंचायत" या संकल्पनेची नेमकी व्याख्या केली आहे. त्याप्रमाणे ग्रामपंचायत हागणदारीमुक्त घोषित करण्यासाठी या विभागाकडून मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत. या मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे पुढील कार्यवाही करण्यात यावी.

(राजेश कुमार)

प्रधान सचिव,

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग

सोबत : मार्गदर्शक सूचना (पृष्ठ क्र. १-६)

प्रत माहितीस्तव:

१. मा. मंत्री, पाणीपुरवठा व स्वच्छता यांचे खासगी सचिव
२. प्रधान सचिव, ग्रामविकास विभाग, मंत्रालय
३. प्रधान सचिव, शालेय शिक्षण विभाग, मंत्रालय
४. प्रधान सचिव, महिला व बालकल्याण विभाग, मंत्रालय
५. प्रधान सचिव, आरोग्य विभाग, मंत्रालय
६. विभागीय आयुक्त, विभागीय आयुक्त कार्यालय, सर्व

हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायतीची व्याख्या व मार्गदर्शक सूचना

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण)ने २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत संपूर्ण ग्रामीण भारत हागणदारी मुक्त करण्याच्या केलेल्या आवाहनाच्या पार्श्वभूमीवर राज्याच्या पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागाने हा कार्यक्रम मिशन स्वरूपात राबवायचे ठरवले असून राज्यात २०१५-१६ च्या वार्षिक कृती आराखड्यानुसार उर्वरित ५४ लक्ष कुटुंबांसाठी शौचालयांचे बांधकाम करून घेण्याचे निश्चित केले आहे.

गाव हागणदारी मुक्त करणे ही एक प्रक्रिया असून त्या प्रक्रियेचे वेगवेगळे टप्पे आहेत. तथापि, हागणदारी मुक्त गाव या संकल्पनेला नेहमीच गावातील वैयक्तिक शौचालयांच्या संख्येशी जोडले जाते हे आपण पाहतो. ही भूमिका नेहमीच योग्य ठरत नाही. या पार्श्वभूमीवर गाव हागणदारी मुक्त ठरविण्याच्या संकल्पनेकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहून या प्रक्रियेचे हागणदारी मुक्त गावाचे निकष ठरवून त्या संबंधी काही टप्पे ठरवण्याची गरज आहे.

ग्रामीण भाग हागणदारी मुक्त करणे हे स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण)चे एक महत्वाचे उद्दिष्ट असले तरी हागणदारी मुक्त गावाची सविस्तर व्याख्या मात्र मार्गदर्शक सूचनामधून केलेली दिसून येत नाही. तथापी केंद्र शासनाच्या पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाच्या दि. ९ जून २०१५ च्या पत्रानुसार हागणदारी मुक्त गावाची खालील प्रमाणे संक्षिप्त व्याख्या दिली आहे —

- १) गावामध्ये कोठेही मानवी विष्टा दिसणार नाही
- २) वैयक्तिक/सामुदायिक ठिकाणी सुरक्षित तांत्रिक पर्यायाद्वारे मानवी विष्टेची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावण्यात आली आहे.

(संदर्भ : शौचालयाची तांत्रिक मार्गदर्शिका — मे २०१५)

२ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत राज्यातील सर्व गावे हागणदारी मुक्त करण्यासाठी केवळ वैयक्तिक शौचालयांच्या संख्येचा जरी विचार केला तरी महाराष्ट्र राज्यात दररोज किमान ३५०० शौचालयांचे बांधकाम करावे लागणार असून हे उद्दिष्ट खरेच मोठे आव्हान आहे.

तळागाळातील समाजापर्यंत राज्य हागणदारी मुक्त करण्याची प्रेरणा निर्माण झाल्याशिवाय हे तुलनेने कठीण ध्येय गाठणे शक्य होणार नाही.

राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतीनी एकाच सलग प्रयत्नात आपले गाव हागणदारी मुक्त करावे अशी अपेक्षा ठेवणे योग्य ठरणार नाही.हागणदारी मुक्तीच्या प्रयत्नात शेवटी शेवटी शिल्लक राहिलेले उद्दिष्ट साध्य करणे अनेकदा कठीण होते आणि १-२ वर्ष काम करूनही बहुतांश ग्रामपंचायती संपूर्ण हागणदारी मुक्तीचे उद्दिष्ट गाठू शकत नाहीत असाच सर्वसाधारण अनुभव आहे.या पार्श्वभूमीवर ९०% उद्दिष्ट प्राप्त करणाऱ्या ग्रामपंचायतींना प्रोत्साहित करण्याची आवश्यकता आहे.गाव हागणदारी मुक्त करण्याच्या प्रक्रियेतील विविध टप्प्यावर पोहोचण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची दाखल घेणे देखील गरजेचे आहे. गावातील प्रत्येक कुटुंबाकडे शौचालयाची सुविधा उपलब्ध होणे हे अंतिम स्वप्न असले तरी गाव हागणदारी मुक्त झाल्याची घोषणा गावातील शौचालयांच्या संख्येबरोबर जोडणे योग्य ठरणार नाही.

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण)च्या मार्गदर्शक सूचनानुसार गावपातळीवरील पायाभूत सर्वेक्षण प्रतिवर्षी अद्यावत करण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाणार आहे.या नुसार कुटुंब स्तरावर शौचालय उपलब्ध नसणाऱ्या कुटुंबांचा तपशील दरवर्षी बदलू शकेल. वाढलेली कुटुंब,विभक्त झालेली कुटुंब, पूर्वी सामुदायिक शौचालय सुविधा वापरणारी मात्र आता न वापरणारी कुटुंब या विविध कारणांमुळे गावात शौचालय नसणाऱ्या कुटुंबांची संख्या नेहमीच वाढत जाणार आहे.या पार्श्वभूमीवर पूर्वीप्रमाणेच आपण शौचालयांची संख्या मोजत राहिलो तर ते योग्य ठरणार नाही. किती शौचालय आहेत या पेक्षा सर्व लोक शौचालय वापरतात का आणि गावात कोठेही उघड्यावर मानवी विष्टा आढळणार नाही हाच खरेतर महत्वाचा निकष असू शकेल.

या टिपणाच्या आधारे हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायत उपक्रमात सहभागी होणाऱ्या ग्रामपंचायतींना दोन वर्ष कालावधीत टप्प्या टप्प्याने हागणदारी मुक्त दर्जा देण्यासाठी पद्धती सुचवलेली आहे. ही पद्धती पुढील प्रमाणे.

हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायत व्याख्या

अशी स्थिती ज्यात ग्रामपंचायत क्षेत्रातील सर्व कुटुंब, तात्पुरत्या स्वरूपात आलेली/राहणारी कुटुंब,संस्था यांच्या कडून सुरक्षित व शास्वत स्वरूपात मानवी विष्ठा व्यवस्थापन पद्धतीचा वापर आणि वैयक्तिक स्तरावर स्वच्छतेच्या सवयींचा अंगीकार.तसेच स्वच्छता विषयक या स्थितीतील सातत्य राखण्यासाठीची सामाजिक सनियंत्रण व्यवस्था उपलब्ध असणे होय.

अर्थात कुठल्याही ग्रामपंचायतीला या स्थिती पर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध पातळ्या पार कराव्या लागतात.या प्रत्येक पातळीवर गरज असते ती प्रशासनाकडून दखल घेण्याची,मान्यता देण्याची आणि प्रोत्साहनाची.

हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायत उपक्रमात वरील पद्धतीचा समावेश करण्यासाठी पुढे जिल्हा अंतर्गत तीन पातळ्या सुचवल्या विचारार्थ आहेत.

पातळी ०१ हागणदारी निर्मूलन उत्सव (Celebration) (६-१२ महिने)

- ग्रामसभेने मंजूर केलेला हागणदारी निर्मूलनाचा कृती आराखडा
- किमान ९०% कुटुंबांकडे शौचालयांची उपलब्धता
- शौचालयांच्या उपलब्धतेहून अधिक महत्व प्रत्येकाकडून नियमीत वापराला व त्या संबंधी देखरेख
- उघड्यावर मानवी विष्ठा न आढळणे
- प्रत्येक व्यक्तीकडून शौचालयाचा वापर
- उपलब्ध शौचालयाची तांत्रिक गुणवत्ता. योग्य विष्ठा व्यवस्थापनाची क्षमता
- अंगणवाडी,ग्रामपंचायत,आरोग्य केंद्र,अंगणवाडी,शाळा ई. सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतागृहांची उपलब्धता

अशा प्रकारची स्वच्छता विषयक स्थिती असणाऱ्या ग्रामपंचायतीला (गाव किंवा पाडा नाही) हागणदारी निर्मूलन उत्सव साजरा करता येईल मात्र त्या साठी सुचवलेल्या या स्थितीची

खात्री त्रयस्थ संस्थेकडून /जिल्ह्याच्या केआरसी कडून करून घ्यावी लागेल.हागणदारी निर्मुलनाची ही पहिली पायरी गाठल्याची घोषणा सरपंच आणि गटविकास अधिकारी करतील.

पातळी ०२ हागणदारीमुक्त ग्रामपंचायत घोषणा (१२-१८ महिने)

- पातळी ०१ चे सर्व निकष पूर्ण असावेत.
- सर्व कुटुंबांकडे किशोरवयीन मुली व महिलांची प्रतिष्ठा जपणारे योग्य,कायम स्वरूपातील बांधकाम असाणारे वापरायोग्य शौचालय
- सर्व शौचालया शेजारी पाणी व साबणाची उपलब्धता
- सर्व कुटुंबातील सर्व व्यक्तीकडून महत्वाच्या वेळी (शौचविधी नंतर/जेवणापूर्वी/जेवण वाढण्यापूर्वी) साबणाने हात धुतले जातात.
- लहान मुलांच्या विष्टेचे सुयोग्य व्यवस्थापन
- घन कचरा संकलन व व्यवस्थापन व्यवस्थेची उपलब्धता.

अशा प्रकारची स्वच्छता विषयक स्थिती असणाऱ्या ग्रामपंचायतीला राज्याने नियुक्त केलेल्या त्रयस्थ संस्थेकडून /जिल्ह्याच्या केआरसी कडून केलेल्या पाहणी अहवालाच्या आधारे जिल्ह्याकडून हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायत असे घोषित केल्या जावू शकेल.ही घोषणा मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद हे करतील.

पातळी ०३ हागणदारी मुक्त +(ODF +) (१८-२४ महिने)

- पातळी ०१ व ०२ चे सर्व निकष पूर्ण असावेत
- घन कचऱ्यासाठी वर्गीकरण व्यवस्था व विघटनशील घन कचऱ्यासाठी प्रक्रिया केंद्र उपलब्ध
- पिण्याच्या पाण्याची योग्य साठवण व हाताळणी
- आरोग्यास घातक (मैला मिश्रित) सांडपाणी सार्वजनिक नाल्यात जाण्यापूर्वी त्यावर योग्य प्रक्रिया उपलब्ध

- शाळा व आरोग्य केंद्र स्तरावर मासिक पाळी स्वच्छता व्यवस्थापन सुविधा उपलब्ध

अशा प्रकारची स्वच्छता विषयक स्थिती असणाऱ्या ग्रामपंचायतीला (गाव किंवा पाडा नाही) हागणदारी मुक्त + (ODF +) दर्जा देता येईल मात्र त्यासाठी या स्थितीची खात्री राज्यस्तरावरून सुचवलेल्या त्रयस्थ संस्थेकडून /जिल्ह्याच्या केआरसी कडून करून घ्यावी लागेल.हागणदारी मुक्त + (ODF +) दर्जा गाठल्याची घोषणा राज्य सरकार करेल.

ग्रामपंचायत स्तरावरील प्रोत्साहन निधी आणि घनकचरा सांडपाणी व्यवस्थापन निधी वितरण हागणदारी निर्मूलनाच्या या विविध पातळ्या सोबत जोडावे त्या द्वारे ग्रामपंचायतीना हागणदारी निर्मूलन उपक्रमात सहभागी व्हायला प्रोत्साहन मिळू शकेल.

त्या ग्रामपंचायतीमध्ये वास्तव्यास असलेले शासकीय कर्मचारी/अधिकारी तसेच निम्नव्यावसायिक कर्मचारी (उदा. अंगणवाडी कार्यकर्ती/आशा इ.) यांचेकडे वैयक्तिक शौचालय अनिवार्य आहे.

ग्रामपंचायतीतील बहुतांश कुटुंबाकडून स्वच्छता विषयक सवयींचा अंगीकार झाल्यानंतर उर्वरित समाज घटकावर अनुकरण करण्याचा सामाजिक व कायदेशीर दबाव निर्माण होण्यासाठी त्या ग्रामपंचायतीला वैयक्तिक तसेच सामुदायिक लाभाच्या कोणत्याही शासकीय योजनेच्या लाभाचा संबंध जोडण्यात यावा.

प्रत्येक टप्प्यावरील त्रयस्थ संस्थेकडून करावयाच्या तपासणी बाबत सविस्तर मार्गदर्शक सूचना स्वतंत्रपणे अलाहिदा निर्गमित करण्यात येत आहेत.
